UDK: 316.347:364-053.9 **DOI: 10.56292/SJFSU/vol29_iss3/a191**

NOGIRONLIK TUSHUNCHASINING MODELLARI

МОДЕЛИ КОНЦЕПЦИИ ИНВАЛИДНОСТИ

MODELS OF THE CONCEPT OF DISABILITY

Shuxrat Ismoilov[1]

[1]**Shuxrat Ismoilov** – O‘zbekiston milliy universiteti tayanch doktoranti

Annotasiya

Ushbu maqolada nogironlik tushunchasining tahlili konseptual jihatdan ochib berilgan. Shuningdek, maqolada nogironlikka oid modellar o‘rganilgan bo‘lib, ularning o‘ziga xos jihatlari ochib berilgan. Qolaversa, nogironlarni ijtimoiy himoyalash bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasidagi normativ-huquqiy hujjaitlarning ahamiyati yoritilgan.

Аннотация

В данной стате концептуално раскрывается анализ понятия инвалидности. Также в стате рассматриваются модели инвалидности и раскрываются их специфисческие аспекты. Кроме того, подсперкивается знасчение нормативно-правовых документов в Республике Узбекистан по социалной защите инвалидов.

Abstract

This article conceptually reveals the analysis of the concept of disability. The article also discusses models of disability and reveals their specific aspects. In addition, the importance of legal documents in the Republic of Uzbekistan on the social protection of disabled people is emphasized.

Kalit so‘zlar: *Nogiron, nogironlik, imkoniyati cheklangan, qonunchilik, modellar, o‘zgarishlar, institutsional o‘zgarishlarb demografik vaziyatlar.*

Ключевые слова: *Инвалид, инвалидност, инвалид, законодателство, модели, изменения, институционалные изменения и др. демографисческие ситуации.*

Key words: *Disabled person, disability, disabled person, legislation, models, changes, institutional changes and other demographic situations.*

KIRISH

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda nogoronligi bo‘lgan shaxslarning manfaat va huquqlarini himoya qilishga katta e’tibor qaratilmoqda. Bu borada mamlakatimiz Prizidenti, hukumat va parlamenti tomanidan qabul qilingan bir qator muhim me’yoriy huquqiy hujjatlar misol bo‘la oladi. O‘zbekistonda nogironligi bo‘lgan shaxslarni himoya qilishga qaratilgan yangi standartlarning ishlab chiqilishi, ularning jamiyat hayotiga tadbiq etilishi, nafaqat nogiranligi bo‘lgan shaxslar turmush sifatining o‘sishiga, balki mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Sifatli ta’lim olish bugungi kunda har bir insonning ajralmas huquqlaridan biri hisoblanadi. Har bir inson o‘zining xususiyat va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda sifatli ta’lim olishga intiladi. Zero, aynan bugungi kunda muvaffaqiyatga erishishning asosiy kaliti bilimdir.

Demografik vaziyat, kasallanish va nogironlikni aholi va umuman millat sog’lig’ining asosiy ko‘rsatkichlari deb hisoblanadi. Aynan mana shu ko‘rsatkichlar davlatlar va hukumatlar nazoratida- O‘zbekistonda ham, xorijda ham. O‘zbekistonning zamonaviy ijtimoiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri nogironligi bo‘lgan odamlarni ijtimoiy himoya qilishdir.

Jismoniy yoki aqliy nuqsonlari borligi tufayli turmush faoliyati cheklanganligi munosabati bilan ijtimoiy yordam va himoyaga muhtoj bo‘lgan shaxs nogiron hisoblanadi.

Shu sababli ham nogironlik, bu-sog‘liq holati, shaxsiy omillar va atrof-muhit omillarining o‘zaro ta’siri natijasidir, u inson salomatligi darajasida ham, ijtimoiy darajada ham ko‘rib chiqilishi va nogironlikning tibbiy va ijtimoiy modellarining sintezini aks ettiradigan murakkab hodisa[19].

Shu bilan birga, biofizik, aqliy jihatdan bog‘liq bo‘lgan turli o‘lchovlarda sapmalar va nuqsonlarni baholashga asoslangan «sog‘liqni saqlash», «sog‘liqni saqlash standarti», «og‘ish», nogironlik tushunchasini talqin qilishning funksional konsepsiyalari kabi tushunchalarni tushunish va aniqlashning murakkabligi va kelishmovchiligi hisobga olinadi. Nogiron inson hayotining ijtimoiy

[19] Социальная работа: теория и практика: учеб. пособие / отв. ред. д-р ист. наук, проф. Е.И. Холостова, д-р ист. наук, проф. А.С.Сорвина. Москва. 2001.

va kasbiy aspektlari, shuningdek, nogironlik maqomini baholash va tartibga solish uchun tegishli mezon va uslublarni ishlab chiqishning muhimligi, teng huquqlilik prinsipi asosli bo‘lgan jamiyatda nogironlik va nogironligi bor odamlarning marginallashuvi manbayi bo‘lishi mumkin bo‘lgan tengsizlikni oldindan aniqlaydigan mexanizmlardan biridir, ular yashaydilar.

Nogironlikning ijtimoiy ahvolining juda o‘zgaruvchan tahlili shuni ko‘rsatadiki:

• Iqtisodiy jihatdan, bu-zaif nogironlik yoki nogironlikdan kelib chiqadigan cheklov va qaramlik;

• tibbiy-tananing normal funksiyalarini cheklaydigan yoki to‘sib qo‘yadigan uzoq muddatli holat;

• huquqiy nuqtayi nazardan-milliy yoki mintaqaviy qonunchilik me’yorlari bilan tartibga solingan kompensatsiya to‘lovlari huquqini beruvchi boshqa ijtimoiy ta’minot tadbirlari holati;

• professional nuqtayi nazar-qiyin, cheklangan ish bilan ta’minlanganlik holati (yoki to‘liq nogironlik holati);

• psixologik nuqtayi nazar, bir tomondan, xatti-harakat sindromi, ikkinchidan esa hissiy stress;

• ijtimoiy nuqtayi nazar-bu avvalgi ijtimoiy rollarni yo‘qotish, ushbu jamiyat uchun standartlarni amalga oshirishda ishtirok eta olmaydigan ijtimoiy rollar to‘plami.

Nogironlikning barcha sabablari (tug‘ma va tug‘ma bo‘lmagan) biomedikal, ijtimoiy-psixologik, iqtisodiy va huquqiy jihatdan ajralib turishi mumkin.

Tibbiy va biologik sabablar patologiyalarining shakllanishi. Ular orasida asosiy joylar:

Homiladorlik patologiyasi;

• shikastlanishning oqibatlari (tug‘ilishga bog‘liq);

• zaharlanish;

• baxtsiz hodisalar;

• irsiy kasalliklar.

Patologik kasalliklar shakllanishining sabablari, shuningdek, tibbiy yordamning nochor tashkil etilishini o‘z ichiga oladi.

Mutaxassislar tomonidan noqonuniy ekspertizadan o‘tkazish;

• ko‘pincha aqliy va asab kasalliklari tufayli nogiron kishilar klinik muomala bilan qamrab olinmaydi;

• shifokorlar tomonidan muntazam kuzatuvlar mavjud emas;

• ixtisoslashtirilgan tibbiyot muassasalari-reabilitatsiya bo‘limlari, reabilitatsiya markazlari mavjud emas;

• patologiya og‘irligi.

Biologik sabablar orasida ota-onaning yoshi, ayniqsa, bolaning tug‘ilishida onaning roli muhim ahamiyatga ega. Nogironlikning ijtimoiy-psixologik sabablari quyidagilardan iborat:

a) ota-onaning ta’lim darajasi pastligi, ta’lim va tarbiya masalalarida tajriba yetishmasligi;

b) kambag‘al uy-joy sharoitlari (kundalik hayotda yetarlicha qulayliklarning yo‘qligi, yomon sanitariya-gigiyena sharoitlari).

Ijtimoiy-psixologik sabablar: oilaviy, ta’limiy, uy-ro‘zg‘or va boshqalar bo‘lishi mumkin.

Nogironlarning iqtisodiy va huquqiy sabablari, oila moddiy imkoniyatining pastligi, nogironlarga tibbiy va ijtimoiy yordam ko‘rsatishning zarur miqdori bo‘yicha aholining ushbu turdagi imtiyozlari, nafaqalari, sog‘lig‘ini saqlash va ijtimoiy himoya qilish huquqlarini bilmaslik va ulardan amaliy foydalana olmaslik.

Turmush darajasining ortib borayotganidan kelib chiqadigan daromadlar, ayrim, aholi guruhlari tomonidan ko‘rilgan iste’mol standartlarining pasayishi, oqsil va vitamin yetishmasligi kattalarning sog‘lig‘iga bevosita ta’sir qiladi, ayniqsa, bolalarning sog‘lig‘i shifokorlar tomonidan ko‘rsatiladigan tibbiy, psixologik, pedagogik va ijtimoiy reabilitatsiyaga g‘oyatda muhtoj. Sog‘lom turmush tarzi mahoratining yo‘qligi, betartib ovqatlanish va spirtli ichimliklar iste’moli ham salomatlikka salbiy ta’sir qiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar va nogironlikning kuchayishi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri va sezilarli bog‘liqlik mavjud.

Ta’kidlash joizki, mamlakatimiz uchun nogironlarga yordam ko‘rsatish muammosi eng muhim va dolzarb masalalar qatoriga kiradi. Zero, nogironlarning soni ortib borayotgani ijtimoiy

taraqqiyotning barqaror tendensiyasi bo‘lib, vaziyatni barqarorlashtirish yoki bu tendensiyani o‘zgartiruvchi omillar yo‘q.

Rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar turli toifadagi nuqsonlarni o‘z ichiga oladi. Ular quyidagilar:

1. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar (tug‘ilishdan kar, zaif eshituvchi bolalar, keyinchalik zaif eshituvchi bo‘lib qolgan bolalar);
2. Ko‘rish qobiliyati zaif (ko‘zi ojiz, zaif ko‘ruvchi bolalar);
3. Ko‘zi ojiz-kar-soqov bolalar;
4. Intellektual rivojlanishning buzilishi. Bu toifaga bosh miyaning tug‘ma yoki 2-3 yoshgacha bo‘lgan davrda orttirilgan jarohatlanish, psixik kasallik (epilepsiya, shizofreniya va h.z.) natijasida, aqliy va psixik rivojlanishning buzilishi kiradi. Bilish faoliyatining buzilishi mazkur toifaning asosiy me’zoni xisoblanadi;
5. Og‘ir nutqiy nuqsonlari mavjud bolalar. Yengil darajadagi nutq nuqsonlari (talaffuz, o‘qish va yozuv buzilishlari) ko‘pgina bolalarda kuzatiladi. Shu bilan birga ular og‘ir darajadagi nutq nuqsonlari ko‘rinishida ifodalanishi mumkin bo‘lib, bunda bolalar umumta’ lim maktabi dasturini o‘zlashtira olmasligi mumkin;
6. Harakat-tayanch a’zolarida kamchiliklari bo‘lgan bolalar. Bu toifaga bolalar serebral falajlari ham kiradi. Harakat kamchiliklari turli shakillarda: harakatizlik (falaj, perezlar), giperkinez (ixtiyorsiz harakatlar) kuzatiladi. Shu bilan birga ular turli darajadagi og‘irliklarda-koordinatsiyaning yengil buzilishlaridan to to‘liq harakatsizlikgacha namoyon bo‘lishi mumkin;
7. Ruhiy rivojlanishning buzilishi. Bu toifaga psixik rivojlanishning orqada qolishi, zararlanishi va disgarmonik tipda rivojlanish kiradi. Psixik rivojlanishning buzilishi turli og‘irlik darajadagi muloqot, xulq-atvor muamolarida, moslashuv qiyinchiliklarida (atrofdagilar bilan aloqani umuman yoqligidan yangi sharoitga moslashishdagi yengil qiyinchiliklargacha) namoyon bo‘lishi mumkin. Psixik rivojlanishi buzilgan bolalarning intellekti saqlangan bo‘lishi mumkin, lekin ko‘pincha nuqsoni og‘ir darajalarda intellektning ikkilamchi kamchiliklari kuzatiladi (ya’ni, birlamchi kamchilik oqibatida kelib chiqadi);
8. Kelib chiqish sabablariga ko‘ra har qanday anomal rivojlanish tug‘ma yoki turmushda orttirilgan bo‘lishi mumkin.

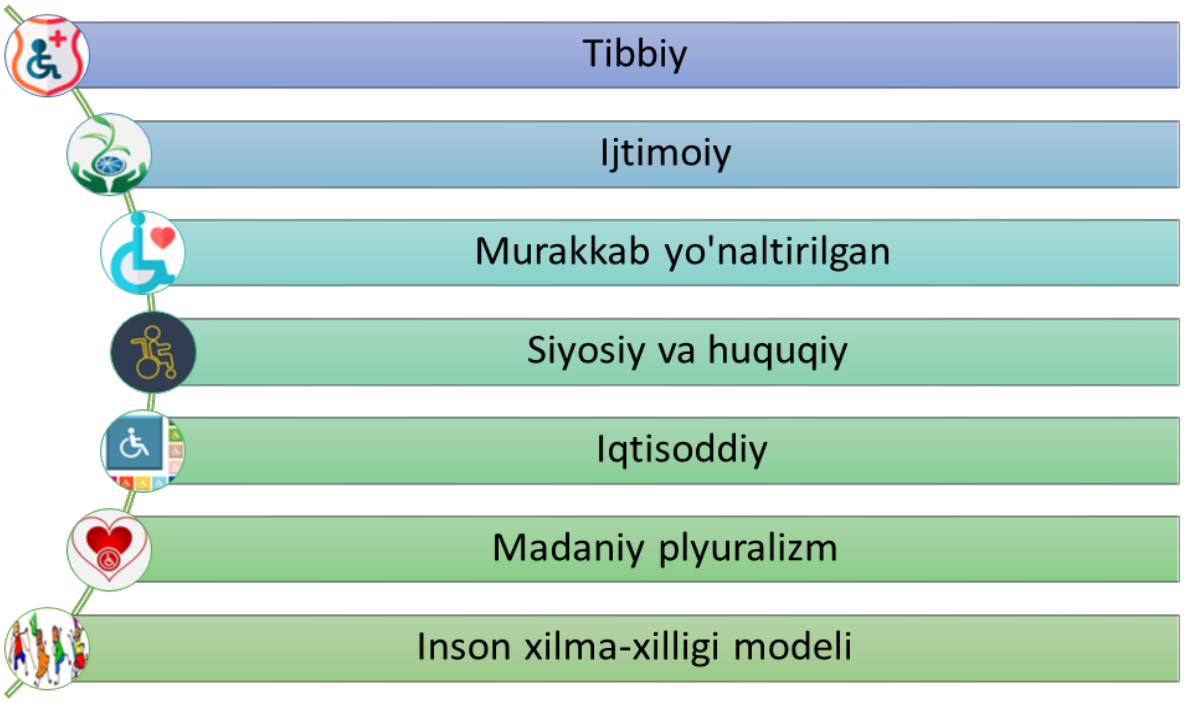
Tug‘ma anomaliyalar ko‘p jihatdan homilador onaning sog‘lig‘i va yashash sharoitiga bog‘liq. Ona qornidagi homilaning rivojlanishiga infeksiya, intoksikatsiya, shikastlanish va boshqa omillar ta’sir etishi mumkin. Onaning homiladorlik davrida turli xil kasalliklar bilan og‘rishi, o‘zboshimchalik bilan turli dori-darmonlarni bilar-bilmas iste’mol qilishi bolaning anomal bo‘lib tug‘ilishiga sabab bo‘lishi ham mumkin.

Tug‘ma anomaliyalar genetik, ya’ni irsiy omillar ta’siriga ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan eshitish, ko‘rish analizatori faoliyatining buzilishi, aqliy zaiflikning nasldan bolaga o‘tishi ham kuzatiladi (Daun kasalligi, rezus faktorning mos kelmasligi va boshqalar). Ota-onaning ichkilikka, giyohvandlikka ruju qo‘yishi, toksikomaniya kabi salbiy omillar ham bolaning nuqsonli bo‘lib tug‘ilishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Turmushda orttirilgan anomaliyalar bola organizmiga tug‘ilish vaqtida va undan keyingi davrlarda zararli omillar ta’sir etishi natijasida vujudga keladi. Tug‘ruq vaqtida miya shikastlanishi, bolaning tug‘ruq yo‘llaridan uzoq o‘tishi, vakuumekstraktor yoki ombur solinishi, bolaning kindigi o‘ralib, bog‘ilib qolishi (asfiksiya) va boshqalar, ba’zan uning anomal rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

Nogironlik modellari. Dunyoning rivojlangan va yetakchi davlatlarida olib borilgan ilmiy ishlar va tadqiqotlar natijasida, zamonaviy jamiyatda nogironlik hamda nogironlar, haqida asosan ikki xil qarash mavjud. Ushbu qarashlar «modellar» deb yuritiladi, ya’ni «nogironlikning tibbiy modeli» va «nogironlikning ijtimoiy modeli». Hozirgi kunda, faol nogironlar va ularning teng huquqli ishtirokini qo‘llab-quvvatlovchilarning say-harakatlari bilan «ijtimoiy model»ga asoslangan qarash va tushunchalar dunyoning rivojlanayotgan mamlakatlarida ham targ‘ib etilmoqda.

Nogironlik fenomenini tushunishda modellarning ahamiyati muhim sanaladi. Nogironlik modeli-nogironlik nogironlarning o‘zlari va umuman jamiyat tomonidan tushuniladi. Model nogironlik muammolarini hal qilish bo‘yicha yondashuvlarni ishlab chiqish va nogironlar uchun ijtimoiy siyosatni shakllantirish uchun zarur.

1-chizma. Nogironlik modellari

Nogironlik modeli-bu jamiyatda rivojlangan nogironlik haqidagi qarashlar tizimi. Bugungi kunda nogironlikning 12 ta konseptual modellari mavjud, ammo K.S.Shigayeva va N.A.Mazunovaning fikriga ko‘ra, ularni quyidagi 4 guruhga bo‘lish mumkin[20].

1. Axloqiy (diniy) model.
2. Tibbiy model (reabilitatsiya modeli yoki funksional chegaralanish modeli, iqtisodiy model).
3. Turli xil versiyalarga ega bo‘lgan nogironlikning ijtimoiy modeli: nogironlikning Britaniya modellari (materialistik model va mustaqil hayot modeli); nogironlikning Amerika modellari (psixosotsial model ijtimoiy-siyosiy, madaniy, insoniy xilma-xillik).
4. Nogironlikning “eng yangi” paradigmasi. Muayyan modelni qo‘llash uchun aniq vaqt oralig‘i mavjud emas, ammo bitta tarixiy davrda bir nechta modellar mavjud bo‘lishi mumkin.

Nogironlikning tibbiy modeli, ijtimoiy modeli, siyosiy va huquqiy modeli va madaniy plyuralizm modeli ajralib turadi.

1. Nogironlikning tibbiy modeli (tibbiy yondashuv). Ushbu model tibbiy patologiyaning ta’rifiga asoslangan bo‘lib, unga ko‘ra nogiron muayyan kasalliklarga chalingan shaxsdir. Tibbiy modelda aytilishicha, odamlar nogiron, chunki ular muayyan patologiyaga ega, tashqi yordam va yordamga muhtoj va boshqalarga bog‘liq. Ushbu model nogironni bemor deb hisoblab, kasallik yoki nuqsonni davolashda tibbiyotning yetakchi roliga asoslangan.

Tibbiy model nuqtayi nazaridan odamlar odatiy funksiyalarni bajara olmagani uchun nogiron: yurish, eshitish, ko‘rish, gapirish va hokazo. Nogironlar har doim kasal, ular abadiy bemorlardir. Ular «norma» ta’rifiga kirmaydi va shuning uchun:

- ular ishlay olishmaydi;
- muntazam ta’lim muassasalariga qatnasha olmaydilar;

[20] Жигаева К.В., Мазунина Н.А. Генезис понятия инвалидности в рамках основных моделей инвалидности: зарубежные и отечественные походы//Человек. Общество. Инклюзия. 2015. №1(21). С.21–28.

• oila qurishda qiyinchiliklarga duch kelishadi;

• ular doimo atrofdagilar qaramog‘ida va jamiyat uchun yuk.

Agar nogiron odamlar tibbiy model prizmasi orqali qabul qilinsa, ular jamiyat hayotining bir qismi emas.

Nogiron insonlarni reabilitatsiya qilish faqat bir tomondan-mehnat imkoniyatlarini tiklash tomondan hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, jamoatchilik ongida “nogironlik” tushunchasi ekvivalent va o‘rnini bosuvchi atamalar sifatida qabul qilinadi, bu esa aslida noto‘g‘ri.

Tibbiy model tashxis, davolash, reabilitatsiya va oldini olishda nogironlik muammolarining yechimini ko‘radi.

Tibbiy modelning salbiy tomoni nogironlar haqidagi stereotiplarni shakllantirishdir. Shunday qilib, nogiron odam ijtimoiy ahamiyatga ega emas. Nogiron shaxs va uning oilasi tanlash va o‘z-o‘zini aniqlash huquqiga ega emas, ular o‘z muammolarini hal etishga ta’sir qila olmaydi. Biroq, tibbiy choralar umuman vaziyatni o‘zgartira olmaydi, chunki nogironlikka olib keladigan ko‘plab kasalliklar davolanmaydi.

Tibbiy modelning salbiy tomoni nogironlar haqidagi stereotiplarni shakllantirishdir. Shunday qilib, nogiron odam ijtimoiy ahamiyatga ega emas. Nogiron shaxs va uning oilasi tanlash va o‘z-o‘zini aniqlash huquqiga ega emas, ular o‘z muammolarini hal etishga ta’sir qila olmaydi. Biroq, tibbiy choralar umuman vaziyatni o‘zgartira olmaydi, chunki nogironlikka olib keladigan ko‘plab kasalliklar davolanmaydi.

Nogironlik, bu – kasallik, jarohatlar yoki nuqsonlarni keltirib chiqaradigan, cheklangan hayotiy faoliyat va uning ijtimoiy muhofazasini ta’minlashga olib keladigan tanadagi funksiyalarning uzluksiz ravishda buzilganligi bilan bog‘liq shaxs.

Hayotiy faoliyatni cheklash, o‘ziga o‘zi xizmat qilish, mustaqil harakat qilish, yo‘naltirish, muloqot qilish, xatti-harakatni nazorat qilish, ish faoliyati bilan shug‘ullanish va shug‘ullanish qobiliyatiga ega shaxs tomonidan u to‘liq yoki qisman yo‘qotilganda ifodalanadi.

Nogiron kishining funksional buzilish darajasiga qarab, sog‘liqning buzilish darajasi aniqlanadi.

• Sog‘liqni yo‘qotishning birinchi darajasi funksiyalarning yengil va o‘rtacha darajada buzilishi bilan belgilanadi, bu ko‘rsatmalarga muvofiq bolada nogironlikni aniqlash ko‘rsatkichi hisoblanadi, ammo qoida tariqasida 18 yoshdan kattalarni aniqlash zaruriyatini paydo qilmaydi.

• Sog‘liqni yo‘qotishning ikkinchi darajasi organlar va tizimlar funksiyalarining aniq buzilishlari mavjud bo‘lganda o‘rnatiladi, ular davolanishga qaramay, bolaning ijtimoiy moslashuvi imkoniyatlarini cheklaydi (kattalardagi nogironlikning 3-guruhiga to‘g‘ri keladi);

• Sog‘liqni yo‘qotishning uchinchi darajasi kattalardagi nogironlikning 2-guruhiga to‘g‘ri keladi;

• Sog‘liqni yo‘qotishning to‘rtinchi darajasi, shikastlanishning qaytarilmas tabiati va tibbiy va reabilitatsiya tadbirlarining samarasizligi (kattalardagi nogironlikning 1-guruhiga to‘g‘ri keladi) sharti bilan, bolaning ijtimoiy noto‘g‘ri ishlashiga olib keladigan organlar va tizimlarning aniq buzilishlari bilan belgilanadi.

2. Nogironlikning ijtimoiy modeli sog‘lig‘i buzilgan va atrof-muhit to‘siqlari bo‘lgan odamlar o‘rtasida yuzaga keladigan o‘zaro ta’sir natijasida rivojlanayotgan kontsepsiya deb hisoblaydi – «nogironligi bor shaxs orasida doimiy jismoniy, aqliy, intellektual yoki hissiy nuqsonlari bo‘lgan shaxslar mavjud bo‘lib, ular turli xil to‘siqlar bilan o‘zaro aloqada bo‘lganda, jamiyatda ularning teng asosda to‘liq va samarali ishtirok etishiga halaqit berishi mumkin to‘siqlarni bartaraf etish mexanizmlarni ishlab chiqilishidir»[21].

Nogironlikning ijtimoiy modeli tibbiy yondashuvning muqobili hisoblanadi. Agar tibbiy model nuqtayi nazaridan inson muayyan kasalliklarga ega bo‘lgani uchun nogiron bo‘lsa, unda ijtimoiy model nuqtayi nazaridan inson nogiron bo‘lib qoladi, chunki uning normal hayoti uchun sharoitlar jamiyatda yaratilmaydi, nogironlarni ajratadigan to‘siqlar mavjud bo‘lib, ular normal ishlashiga yo‘l bermaydi.

Ijtimoiy model nuqtayi nazaridan, odamlar nogiron chunki:

• ekologik to‘siqlar, borish qiyin bo‘lgan uy-joy, borish qiyin bo‘lgan transport;

• axborot-kommunikatsiyaga ega bo‘lmaslik tufayli;

[21]Круглый стол «Конвенция о правах инвалидов: на пути к ратификации в России». URL: http://www.deafmos.ru. Источник: https://www.sovremennoepravo.ru/.

• muntazam maktab va universitetlarga kirishning imkoniyati yo‘qligi tufayli;
• ish topish uchun ularga teng imkoniyatlar berilmasligi tufayli;
• jamiyatning imkoniyati cheklangan insonlarga nisbatan salbiy munosabati tufayli.

Ijtimoiy model nogironlarning o‘zlari tomonidan ishlab chiqilgan va nogironlikka boshqacha nuqtayi nazardan qarashimizga imkon beradi. Ijtimoiy model har bir inson kabi imkoniyati cheklangan insonlar ham vaqti-vaqti bilan tibbiy yordamga muhtoj bo‘lishini e’tirof etadi. Biroq, bu model, ular tibbiy aralashuv obyektlari sifatida qaralmasligi kerakligini aytadi. Nogironlarni o‘z muammolarini hal etishga jalb qilish muhim.

1-jadval

Nogironlik modellaridagi yondashuvlar

Nogironlarga yondashuvning tibbiy modeli:	**Nogironlarga yondashuvning ijtimoiy modeli:**
Sizga nima bo‘ldi?	Jamiyat bilan nima sodir bo‘lmoqda? Nogironlikka ega shaxslar barcha huquqlardan to‘liq foydalanishini ta’minlash uchun qanday ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy yoki atrof-muhit sharoitlarini o‘zgartirish lozim?
Odamlarni anglay bilishdagi qiyinchiliklar, asosan eshitish muammolari tufayli paydo bo‘ladimi?	Odamlarni anglay bilishdagi qiyinchiliklar, asosan siz bilan aloqa qila olmaslik natijasimi?
Sog‘lig‘ingiz bilan bog‘liq muammolar tufayli bu yerga ko‘chib o‘tdingizmi?	Uy-joy muammolari bilan bu yerga ko‘chib o‘tishga majbur bo‘ldingizmi?
Sog‘lig‘ingiz nogironlik bilan bog‘liq muammolar sizni tez-tez yoki istagan vaqtda chiqib ketishingizga to‘sqinlik qiladimi?	Tez-tez yoki istagan vaqtda chiqib ketishingizga to‘sqinlik qiladigan transport yoki moliyaviy muammolar bormi?

3. Murakkab yo‘naltirilgan model avvalgi ikki modelning sinteziga asoslangan va nogironlarning turli hayot sohalariga tegishli moddiy-texnik asosda faol moslashuviga ko‘maklashadi. Bunday yondashuv xalqaro hamjamiyat tomonidan faol amalga oshirilayotgan «mustaqil hayot» tushunchasi doirasida ishlab chiqilgan. Bu vazifalarni hal etish uchun nogironlarning jamoat tashkilotlari, turli muassasalardagi nogironlar kengashlari tuziladi. Model inklyuziv (sog‘lom tengdoshlar orasida) ta’ limni targ‘ib qilish uchun mo‘ljallangan. Murakkab yo‘naltirilgan modelning g‘oyaviy formulasini quyidagicha shakllantirish mumkin: «Jismoniy nogironlikdan qat’iy nazar barcha uchun teng imkoniyatlar». Germaniya universitetlari (Marburg, Karsruhe) va Rossiyada (Saratov) nogironlarni o‘qitishning innovatsion tajribasini umumlashtirish asosida ushbu turkumni universitet tizimiga ijtimoiy moslashtirish tamoyillarini ajratib ko‘rsatish mumkin.

Mavjudlik tamoyili to‘siqsiz harakatining texnik vositalarini joriy etish orqali ularning ehtiyojlariga universitet atrof-muhitini to‘liq yoki qisman moslashtirish asosida universitet jismoniy muhitiga nogiron odamlarning to‘siqsiz kirishini ta’minlash hisoblanadi (rampalar, liftlar), individual yondashuv hamda nogironlik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etish (repetitorlik). Universitetning ijtimoiy muhitida iqtidorli talabalarni «tarqatib yuborish» tamoyili inklyuziv ta’limni nazarda tutadi. Bu holat ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalari ichida yopiq jamiyatda nogironlarni izolyatsiya qilish taktikasiga qarshi. Psixologik qulaylik tamoyili nogiron talabalar va ularning birinchi kurs talabalari uchun maslahat tashkil etish orqali o‘zaro hamkorlik madaniyatini rivojlantirish, holati va hayot o‘rnini tuzatish maqsadida psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlashni koz‘da tutadi. Jismoniy qulaylik tamoyili sog‘lomlashtiruvchi texnologiyalarni qo‘llash, imkoniyati cheklangan o‘quvchilarning jismoniy holatini nazorat qilishni nazarda tutadi.

Shunday qilib, tibbiy model nogironlarning o‘zlarini o‘zgartirish kerakligini e’tirof etadi, ijtimoiy model esa jamiyatning bunday odamlarga bo‘lgan munosabatini o‘zgartirish kerakligini ta‘kidlaydi.

4. Yaqinda nogironlikning **«siyosiy va huquqiy»** modeli keng tarqaldi. Bu modelga ko‘ra, nogiron kishilar tashqi cheklovlar bilan huquq va erkinliklari buzilgan ijtimoiy ozchilik deb

hisoblanadi: bu, me'moriy muhitning yetishmasligi, yopiq aloqa doirasi, jamiyatning barcha sohalari, axborot va aloqa, madaniyat hamda sport vositalariga cheklangan kirish.

Ushbu model nogironlik muammolarini hal qilish uchun quyidagi yondashuvni taklif etadi: nogironlik bilan bir shaxsning teng huquqlari qonun hujjatlarida mustahkamlangan, shuningdek inson hayotining barcha sohalarida qoidalarga va qoidalarni standartlashtirish orqali amalga oshirilgan, ijtimoiy tuzilishi tomonidan yaratilgan teng imkoniyatlar bilan taminlangan bo'lishi kerak. Nogironlikning bu modeli jamiyatni nogironlar huquqlarini himoya qilishga yo'naltiradi, xuddi shunday muomala barcha fuqarolarga kafolatlanishi kerak.

5. **Nogironlikning iqtisodiy modeli** nogironlikning tibbiy ta'rifi metodologik asos sifatida qabul qilingan jamiyatning turli qatlamlari o'rtasida daromadlarni qayta taqsimlashni o'z ichiga oladi. Nogironligi bor shaxslar jismoniy nogiron yoki ruhiy kasal deb hisoblanganligi sababli, ular sog'lom odamlarga qaraganda ancha «kam ish yuki» bilan ishlashlari yoki umuman ishlay olmaydilar degan xulosaga kelingan. Shunday qilib, bu «chala» shaxslar, kam samarali va iqtisodiy nuqsonlidir. Ular o'zlarini ta'minlash uchun yetarli resurslarni topa olmaydilar, shuning uchun jamiyat uchun og'ir yuk hisoblanadilar. Nogironlikning iqtisodiy modelining ta'siri ijtimoiy siyosatning milliy tushunchalari misollarida, nogironlik nogironlik deb belgilanganda va nogironlarni ish bilan ta'minlash turlariga cheklovlar qo'yilganda juda aniq ko'rinadi. Agar shaxs mehnat unumdorligi standartlariga javob bera olsa, lekin shunga qaramay sog'lig'ida doimiy qusurlar kuzatilsa, uning nogironligi qonuniy nuqtayi nazardan «olib tashlanishi» mumkin.

6. **Madaniy plyuralizm modeli** har bir shaxsni o'ziga xosligi nuqtayi nazaridan jamiyat uchun ijobiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxs deb hisoblaydi. Nogironlik teri rangi bilan birga madaniy farq din va an'analar sifatida talqin etiladi. Bu yerda asosiy e'tibor tenglik tushunchasiga qaratilgan: jamiyatning barcha jabhalari boshqalardan farq qilishidan qat'iy nazar, uning barcha a'zolari uchun birdek qulay bo'lishi kerak.

7. **«Integratsiya» modeli.** Nogironlikka ijtimoiy muammo sifatida qaraladi. Asosiy e'tibor inson va uning atrof-muhit o'rtasidagi munosabatlarga qaratilgan. Nogironlarga bu yerda g'ayritabiiy guruh sifatida emas, balki mazlum guruh sifatida qaraladi. Nogironlikning mohiyati, bu-huquqlarning e'lon qilingan tengligi bilan imkoniyatlarning tengsizligi. Ushbu model asosida nogiron, uning imkoniyatlari va jamiyat uchun foydaliligidan qat'iy nazar, uning o'zini maksimal darajada anglashi uchun sharoit yaratishga qaratilgan ijtimoiy yordam va g'amxo'rlik obyekti sifatida qaraladi.

8. **Inson xilma-xilligi modeli** mustaqil hayot falsafasi tamoyillariga asoslangan ijtimoiy nogironlik harakatlarining dasturiy hujjatlari, shuningdek, progressiv deb hisoblangan inson xilma-xilligi modelini o'z ichiga oladi. Unga ko'ra nogiron ko'p qirrali shaxs bo'lib, uning nogironligi uning barcha xilma-xilligi orasida o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Bu yerda asosiy e'tibor tenglik tushunchasiga qaratilgan: jamiyatning barcha jabhalari, boshqa farqlardan qat'iy nazar, jamiyatning barcha a'zolari uchun bir xil darajada ochiq bo'lishi kerak. Bizning jismoniy mavjudligimiz darajasida xilma-xillik mutlaqo tabiiy holat bo'lib, farqlarning iyerarxik bayonotidan tashqarida, ya'ni jamiyat tomonidan qabul qilingan me'yordan farq qiladigan boshqa tana va fikrlash xususiyatlariga ega odamlarni joylashtirmasdan, bizning umumiy qabul qilishimizga muhtoj.

XULOSA

Xulosa o'rnida aytish kerakki, jamiyat miqyosida hamda ta'lim muassasalarida to'siqlarsiz muhitni yaratish uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

ADABIYOTLA RO'YXATI

1. "Tosiqsiz muhit" Davlat dasturini ishlab chiqish va qabul qilish.
2. «Inklyuziv ta'lim» to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Qonunini ishlab chiqish va qabul qilish.
3. «Insonlarning hayoti va faoliyati muhitini nogironlar ehtiyojlari va aholining kamharakatlanuvchi guruhlarini hisobga olgan holda loyihalash» Shaharsozlik norma va qoidalariga universal dizayn to'g'risidagi tushunchasini va koydalarini kiritish.
4. Nogironligi bo'lgan shaxslar uchun to'siqsiz muhitni yaratish bo'yicha qonun talablariga rioya yetmaganlik uchun ma'muriy jarima miqdori ikki baravarga oshirish.
5. Oliy ta'lim muassasalariga, o'qish uchun shartnomalardan tushgan mablag'larning 30 foizigacha to'siqsiz muhitni yaratish uchun sarflash xukukini berish.
6. Har bir oliy o'quv yurtida inklyuziv ta'lim va to'siqsiz muhit masalalar bo'yicha jamoatchilik kengashni tashkil etish.